

QARAQALPAQ TILINDE KÓZ SOMATIZIMI

Ú.A.Umarova – *tayanış doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: maqol-matal, konsept, somatika, kod, madaniyat.

Ключевые слова: пословица, концепт, соматика, код, культура.

Key words: proverb, concept, somatics, code, culture.

Kirisiw. Qaraqalpaq tilinde atadan balaǵa miyras bolıp kelgen naqıl-maqallardıń ornı júda áhmiyetli. Naqıl-maqallar – sóylew tilinde kóp qollanatuǵın, tujırmılı hám keń mánili oydı bildiretuǵın kórkem sóz óneri. Naqıl-maqallar turmıs tájiriýbelerinen dóreledi. Onda xalıqtıń ruwxıy jaǵdayı, turmıslıq tájiriýbeleri adamlardıń ishki sezimlerinен payda boladı.

Dunya til iliminde naqıl-maqallar tilininin úyreniliwi uzaq tariyxqa iye bolsa da, paremiyologiya tarawı túrkiy tillerde ótken ásirde 50-jıllarında qalıplesken edi. XXI ásirde til iliminde túrli tarawlardıń payda bolıw basqıshında paremiyologiya tarawı da tez pát penen rawajlana basladı [1:11-12].

Naqıl menen maqaldı ilimiy teoriyalıq jaqtan qarastırǵanımda, onı xalıq ekige bólip ayırıp aytıp otırmaydı, al onı dus kelgen jerde qollana beredi.

Naqıl tuwrı mání menen bildirgen aqıl-násiyat mazmunında, al maqal astarlı mánide kelgen turaqlı birlik túrinde keledi. Solay bolsa da, naqıl da tek tuwrı sózler beriledi dep qaramaw kerek, óytkeni onıń komponentlik quramı júda ıqsham túrindegi poetikalıq qatarlardan turıp, az sóz benen júda keń mazmun, mání túsiniq ańlatadı. Sonlıqtan, naqıl da, maqal da obrazlı astarlı mánili bolıp keledi [1:15].

Ádebiyatlar analızı. Qaraqalpaq til biliminde naqıl-maqallardıń tili haqqında eń dáslepki ilimiy pikir bildirgen ilimpaz – prof. E.Berdimuratov [2:144-147] bolıp, ol bul birlikti frazeologizmlerdiń quramında qaraydı. S.Nawrızebeva [3:44-45] naqıl-maqallardıń frazeologizmden ózgesheliklerin ilimiy tiykarda anıq kórsetip beredi. D.S.Nasırov, J.Qayırbayev, O.Dospanovlar [4:80] bolsa, naqıl-maqallardı frazeologizimlerden óz aldına bólek qaraydı hám olardıń ayırmasılıǵın kórsetedi. T.Djumamratovtıń miynetinde de bir neshe naqıl-maqallar berilgen [5:204].

Haqıyqatında da til biliminde naqıl-maqallardıń ornı oǵada áhmiyetli, bunda naqıl-maqal násiyat mánisine iye, qısqa qatarlı, tamamlanǵan pikirdi ańlatatuǵın obrazlı xalıq sózleri bolıp qollanadı.

Xalıqtıń ótkendege dóretken sóz baylıǵı bolǵan – naqıl-maqallardıń búgingi ádebiy tilde, sonday-aq tálim-tárbiyada áhmiyeti oǵada úlken. Atap aytqanda, sóz sheberleri qanday da obrazdı jasawda, pikirlerin ótkir túrde beriwde naqıl-maqallardan qollanıladı. Demek, búgingi dóretilgen naqıl-maqallar házirgi jazıwshılar dóretken kórkem ádebiyatımızdaǵı obrazdı, ádebiy tilimizdi baytıp otradı [6:43].

Qaraqalpaq tilindegi paremiyalar tómendege xızmetlerdi atqaradı:

Naqıl-maqallar sol xalıqtıń, etnostıń bilim hám tárbiya beriw quralı xızmetin atqaradı. Sonlıqtan, paremiyalar bilim beriwshilik xızmetin de atqaradı. Adam ómirinde áhmiyetli zárúrlilikler, dos-dushpan, jaqsı-jaman, kásip, bilim, ómirdiń oyılı-biyigi menen aq-qarasın, jaqsılıq penen jamanlıqtıń gúresin túsindiridi, xalıqlıq milliy salt-sananıń ótkirlik,

astarlı hám tásirli mánililik penen bezetilgen ayqın kórinisin sáwlelendiredi [1:95-96].

Naqıl-maqallar tálim-tárbiyada tutqan ornı júda bay, sebebi ómirimizde insanlardı durıslıqqa, sabırlılıqqa, mehriyban bolıwǵa, adamgershilike úyretedi, sebebi qálegen naqıl-maqal direktivlik ózgeshelikke iye.

Nátiýjeler hám dodalaw. Xalqımızda naqıl-maqallardıń basım kópshiligi qaraqalpaq folıklorınıń kóp tomlıǵınıń 88-100-tomlarında berilgen. Qaraqalpaq tilinde adamnıń dene músheleriniń qatnasqan atamaları naqıl-maqallarda hár qıylı mánilerdi ańlatıp keledi. Máselen: Kóz konceptin ańlatatuǵın naqıl-maqallar, birinshi gezekte, “mehriybanlıq” hám de “haqıyqat aynasın” ańlatıp kelgen. Bulardı tómendege misallar arqalı usınamız.

Kóz komponentli qaraqalpaq naqıl-maqalları	Semantıkası	Koncepti
Kóz kózge tússe, Miýrim-shápáát júzge túsedi [3:69].	Kóz– adamnıń bir-biriwine qarawı arqalı jılı sezimniń payda bolıwı.	Miýrim shápáát, saǵınısh
Kóziniń kórgeni, Kónliniń súygeni [3:34].	Kóz hám kewil adamnıń muhabbat sezimin payda etedi.	Jaqın, saǵınısh, unatıw, tanıs
Eldiń kózi– eli, Biri kórmese, biri kóredi. [3:16]	Adam kóz arqalı hámme zatlardıń kóriwın, kópshilikten hesh nárseni jasıra almaw	Úlken, haqıyqatlıq aynası, gúman
Hárkimniń eli ózine, Mısır kóriner kózine [3:18]	Kóz arqalı adam jaqsı hám jamandı ayıra biliwi, tanıwı, jaqsı sezimniń payda bolıwı	Jaqsı, kórkem, teńi-tayı joq, mehirlilik
Tútinge kóziń qızarar, Ótirikke júziń qızarar [3:60]	Kóz hám júz haqıyqatlıq aynası, insan ótirik aytsa yáki ashılwı, kóz arqalı sezimleri bilinedi.	Uyalıw, qısınwı

Hárbir xalıqtıń óz tili, mánili sózleri bolǵanıday, bizlerdiń xalqımızda da tilimiz, naqıl-maqallar, termetolǵaw, aytıs hám t.b mánili hám astarlı sózlerimiz xalqımızdıń gáziynesi. Mısalı:

Biyperzentke ul berse,
Qoyarǵa jer tappaydı,
Ash adamǵa mal pitse,
Soyarǵa kózi qıymaydı [7:41].

Kózi qıymadı-1) Qızǵandı, bergisi kelmedi. 2) Ayadı ashındı [8:97].

Joqarıda ayılǵan misalda kóz somatizmi tek ǵana qızǵanısh mánisin berip qoymadan ayaw ashınıw, kewlin awırtıw sıyaqlı ishki sezimlerin de bildiredi.

Qızdıń kózi– qızıl da [7:39].

Kózi qızılǵa bolıw jas qızlar, ulıwma hayal zatınıń hasıl nársese, sulıwlıqqa beyimligi tábiyatına tán ekenligin bildiredi. Qaraqalpaq xalqınıń milliy túsiginde jas náwshe qızlarǵa qızıl reńdegi kiyim kiygizip qoyǵan, sebebi milliyligimizge qızıl reń – jaslıqtıń nıshanı dep túsirilgen, al ekinshi mánisi turmısqa shıqpaǵan qız ekenligi bildirgen.

Ózi toymastın, kózi toymas.

Jep toymaǵan, jalap toymas [7:63].

Kóz toymas–1) Qanaat qılmaǵı, nápsixawlıq etti, qumarttı.

2) Ashkóz, qızǵanshaq, qánaátsiz, kórmedik adam [8:100].

Joqarıdaǵı naqıl-maqalda *kózi toymas* – tek ǵana ashkóz qızǵanıshlıq mánisinde kelmesten, insapsızlıq, miyrimi joq insan mánisinde qollanılǵan.

Tiride sıylaspaǵan aǵayın,

Ólgennen soń jılama,

Qum quyılsın kózińe [7:24].

Kózine qum quyıldı– óldi, joq boldı, qaza boldı [8:98].

Bul misalda *kózine qum quyıldıw* – ǵargıs mánisinde qollanılǵan.

Mańlay kózi kórmeydi,

Kewil kózi kóredi [7:64].

Joqarıdaǵı misalda *mańlay kózi*, – konkret uǵım, *kewil kózi*–metofarizaciyaǵa ushıraǵan, yaǵniy abstrakt uǵım. Bunda kóz arqalı adam aq penen qaranı ayıra almawı, itibarsızlıǵı názerde tutılǵan.

Kózi soqırdan,

Kewli soqır jaman [7:57].

Misalda kewil kózi– metafora arqalı berilip, joqarıdaǵı misal menen sinonimles.

Erine berseń ózińe,

Bále kóriner kózińe [7:62].

Kóz konceptine tiyisli naqıl-maqallar turmıstan hám ómir waqıyalarınan misal retinde alınıp, ásirese saǵınısh, muhabbat, shúkırshilik, insaplıq hám mehriybanlıq, mánisinde qollanılǵan.

Kewildegi sırdı kóz bildirer [7:90].

Adamnıń kewlindegi sırdı kózi bildiredi sebebi, kóz kewil aynası sonıń ushın kóz– hesh waqıtta aldamaydı.

Qızlardıń kózine qızıqpa,

Qálemdey qıyılǵan qasına qızıq,

Jigittiń jeń iliwine qızıqpa,

Salmaqlı tasına qızıq [7:23].

Joqarıdaǵı naqıl-maqalda *kózine qızıqpa* «adamnıń sulıwlıǵına sırtqı kelbetine qızıqpa» - degen mániste kelgen bolsa, «qálemdey qasına qızıq» - bunda adamnıń ishki gozzalıǵına hám tálim, tárbiyasına qızıq degen mániste berilgen.

Bir san biye bolmas,

Eki san túye bolmas,

Birewdiń yarına *kóz salǵan*,

Óz malına iye bolmas [7:97].

Kózine shop saldı– aldadı, opasızlıq etti, qıyanet etti [8:98].

Bul naqıl-maqal quramındaǵı qatnasqan *kóz salıw* somatikalıq komponenti qıyanet etiw mánisinen basqa, bir insannıń baxtına kóz salıw, qızǵanshaqlıq, kóre almaw mánislerinde de qollanıladı.

Kózli de, kózsiz de, jılaydı [7:143].

Bul misalda kózli hám kózsiz bir-birine qarama-qarsı túsirik bolıp, soqır adam - kózli, kózi kóretuǵın ayırım adamlardıń – kewliniń soqırılıǵı, ómirde shúkırlik etpewi, yaǵniy bay adamnıń da, jarlı adamnıń da qánaátsizligi mánisi bildiriledi.

Húrmet etseń qatarıń,

Úlken tutar basıńdı,

Hádden asıp bir kúni,

Tiyalmay júrme kóz jasıńdı [7:45].

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, naqıl-maqallar turmısımızdan, ómirlik waqıyalardan, xalıq awzınan alnatuǵın qısqa tujırımlı, biraq keń kólemlı mániske iye birlikler. Ulıwma aytqanda, naqıl-maqallar aytılajaq pikirimizdiń tıyanaqlıǵın basqaǵa awızeki jazba túrde tásirli etip túsindiriwde úlken áhmiyetke iye. Ásirese, bul kórkem ádebiy shıǵarmaǵa kórkem obraz beretuǵın stilistikalıq qural bolıp ta esaplanadı. Demek, birinshiden, qaraqalpaq tilinde kóz komponentli naqıl-maqallar miyrim shápáát, jaqsılıq sıyaqlı insaniylik páziyleti bildiredi. Ekinshiden, kóz – muxabbat deregi, ashılıq konceptin de ańlatadı. Úshinshiden, naqıl-maqallar quramında kewil kózi soqırılıǵı, sıyaqlı túsirikler ańsızlıq, jamanlıq, jaqsılıqtı bilmew sıyaqlı insaniylik páziyletleri menen tikkeley qatnaslı.

Ádebiyatlar

1. Юсупова Б. Паремнология. Каракалпак халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешеликleri. – Нөкис.: «Қаракалпақстан», 2024.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги каракалпак тили лексикология. – Нөкис «Билим», 1994.
3. Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. – Ташкент: «Фан», 1972.
4. Насиров Д.С., Қайырбаев Ж., Доспанов О. Каракалпак тили. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1985.
5. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус: «Қаракалпақстан», 1985.
6. Аымбетов Қ. Халық даналыǵы. – Нөкис: «Bilim», 2022.
7. Qaraqalpaq folklorı kóp tomlyq 88-100- tomlar. – Nókis: «Ilm», 2014.
8. Пахратдинов К., Бекниязов Қ. Каракалпак тилинің фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2018.

REZYUME. Maqolada asosiy baza sifatida qoraqalpoq folkloridagi "Ko'z" somatizmi qo'llanilgan maqol-matallar foydalaniladi. Bunda paremiologiyaga boy maqol-matallar, konsept, va ularning o'ziga xosligi haqida so'z yuritilgan.

РЕЗИОМЕ. В статье в качестве основной базы используются пословицы и поговорки из каракалпакского фольклора, в которых используется соматизм "Глаз." Здесь обсуждаются пословицы и поговорки, богатые паремией, концепт и их особенности.

SUMMARY. This article uses proverbs and sayings from Karakalpak folklore using the somatism "Eye" as the main basis. It discusses proverbs and sayings rich in paremiology, concepts, and their specific characteristics.